

Drago Kos

URBANIZEM KOT FORMALIZACIJA DOGAJANJA V PROSTORU

Avtor obravnava urbanizem kot sklop formaliziranih pravil, ki uravnavajo družbeno življenje v urbanem prostoru. Obstoj paralelnega neformalnega sistema je vedno bolj ali manj evidenten, čeprav redko uradno priznan. Če obstaja med obema sistemoma komunikacijska povezanost oz. odprtost, potem razlika med obema ni problematična. Kohabitacija je mogoča oz. normalna. Ko pa se razlika zaradi zaprtosti formalnega sistema preveč poveča, nastopi kriza. Urejanje prostora je kompleksen visoko formaliziran mehanizem, ki je tudi relativno visoko odporen na spremembe v svoji okolici, tj. v neformalnem sistemu. Zaradi tega obstaja velika verjetnost, da prostorske strukture in iz njih izvirajoča pravila niso usklajena s socialnim dogajanjem. Tekst je nekakšen pledoaje za komunikacijski odnos med formalno in neformalno sfero, tj. permanentno iskanje optimalnega razmerja med obema sistemoma.

According to author urbanism is set of formalised rules, which regulate social life in urban space. Existence of two parallel informal system is always more or less evident, although rarely officially recognized. If communication connectedness and openness between the systems exist, the difference is not problematic. Cohabitation is possible and normal. When difference because of closed formal system increase the crisis is emerging. Regulation of space is complex highly formalised mechanism and relatively resisstant to changes in surroundings. i.e. in informal system. Because of that the uncoordination of spatial structures and social activities is highly probable. Text is a kind of "plaidoyer" for communicative relation between formal and informal sphere i.e. for permanent searching of optimal relation between the two systems.

urbanizem, regulacija, neformalne aktivnosti

1.0. Uvod

Na začetku izhajamo iz prevladujoče ožje funkcionalistične opredelitve urbanizma kot uporabe planskih in drugih formalno institucionalnih mehanizmov za urejanje (regulacijo) družbenega dogajanja v prostoru. Lahko bi tudi rekli, da je urbanizem zbir upravnih postopkov in tehnik, katerih namen je racionalizacija družbenega dogajanja v prostoru.¹ Osnovno in precej staro vprašanje pa je, če je opredelitev, ki izpostavlja funkcionalno plat urbanistične dejavnosti, zadostna. Sociološka analiza, ki noče biti zgolj pomožna urbanistična znanost, se mora na samem začetku vprašati, ali takšna instrumentalna opredelitev zajema vse bistvene "urbanistične" tehnike. Skratka, vprašanje se glasi, ali lahko na teoretski in fenomenološki ravni registriramo še kakšne drugačne, "paralelne" dejavnosti, ki jih formalno funkcionalna opredelitev urbanizma ne zajema. Urbana sociologija si vsaj do sedaj taka vprašanja ni zastavljala ravno pogosto. To je svojevrsten paradoks, saj je prav raziskovanje razlik med neko dominantno visoko formalizirano oz. institucionalizirano dejavnostjo in "ostalim", neformalnim družbenim dogajanjem, osnovna raziskovalna vloga sociologije. V želji, da bi presegla "uvodničarski" nivo, se je poskušala uvrstiti med tiste discipline, ki konstituirajo korpus formalnih urbanističnih (zlasti) planerskih znanj oz. tehnik. Tudi samo dejstvo, da ji to ni preveč uspevalo, na neki način potrjuje tezo, da je treba iskati drugačno vlogo sociologije pri raziskovanju družbeno prostorskih procesov. Pričujoči tekst je torej nekakšen pledoaje za usmerjanje sociološke razprave v obsežni in slabo raziskan interpenetracijski prostor med formalno in neformalno družbeno sfero in kot tak je seveda zgolj možno izhodišče za natančnejšo in bolj diferencirano razpravo. Poleg te spoznavno teoretske motivacije spodbujajo tovrstno razpravo tudi aktualne razmere. Postsocialistično obdobje zaznamuje namreč prav redefinicija razmerja med formalno institucionalno (državno) in neformalno izveninstitucionalno (civilno)² sfero, ki ima zelo konkretne učinke tudi na vsakodnevno življenjsko prakso. V nadaljevanju bomo sicer teoretično razpravo poskušali navezovati tudi na konkretne primere, zlasti na stanovanjskem področju.

1 Lahko bi seveda na dolgo in široko razpravljali o tej pojmovni opredelitvi. Zaradi izrazite eklektične, tj. interdisciplinarne narave urbanizma, obstaja veliko bolj ali manj različnih definicij. Funkcionalistično opredelitev izpostavljamo zaradi tega, ker je nedvomno bistvena za moderni urbanizem industrijske dobe. (O tem več P. Gantar: 1984)

2 Zelo živahno razpravo o razmerju civilna družba - država pred časom (gl. npr. zbornik Socialistična civilna družba, 1985) jemljemo kot indikator aktualnosti tega vprašanja pri nas.

2.0. Dve logiki delovanja

Kot specializirana upravljalna stroka se je urbanizem oz. urbanistično planiranje začelo razvijati kot odziv na velike prostorske, socialne in ekonomske probleme, ki jih je sprožila moderna, tj. industrijska urbanizacija (Gantar, 1984). Vedno večja zgostitev družbenih aktivnosti na relativno omejenem prostoru (modernem industrijskem mestu) je zahtevala koordinacijo in rutinizacijo dogajanja, kar je vodilo k racionalno funkcionalni, tj. planski prostorski regulaciji. Principi, ki jih je razvila industrijska doba, so bili uporabljeni tudi pri urejanju prostora. Standardizacija in racionalizacija, kot produkta te dobe,³ sta bili v veliki meri uporabljeni tudi v urbanizmu kot dejavnosti, ki je omogočala kompleksno, institucionalno formalizirano in kontrolirano urejanje prostora. Organizacija prostora v industrijski dobi je bila torej v veliki meri prilagojena, v določeni meri pa tudi podrejena organizaciji industrijske proizvodnje.⁴ Razvile so se tehnologije, ki so omogočale funkcionalno racionalno prostorsko organizacijo. Taka visoko institucionalizirana tehnologija (Friedman, navedeno po Gantar:1990:259) za reguliranje družbenih odnosov oz. za produkcijo in reprodukcijo družbenih struktur je planiranje.

Planski pristop pravzaprav predstavlja poskus kompleksnega institucionalnega uvajanja funkcionalno racionalnega delovanja. Po Mannheimu je za tak pristop značilna organizacijska podrejenost uresničevanju določenega cilja in pa dosledna preračunljivost z vidika zunanjega opazovalca tega dogajanja (Mannheim:1940, 53). Funkcionalna racionalnost se bistveno razlikuje od substancialne racionalnosti, ki jo Mannheim opredeljuje kot miselno dejanje razumnega vpogleda v medsebojna razmerja določenega dogajanja. (ibidem, 53). Dvojna (ožja in širša) opredelitev racionalnega delovanja je zelo pomembna predvsem za razpravo o razmerju med formalno institucionaliziranim delovanjem in spontanim "manj trdno organiziranim" neformalnim delovanjem.⁵

3 Kot ugotavljata Teune in Mlinar (1978), je zmanjšanje stroškov dostopnosti kot direktna posledica procesov standardizacije in racionalizacije, "kritično "blago" interakcijskih (industrijskih - op. D.K.) sistemov" (str. 140).

4 Planiranje kot eden osnovnih principov modernega urbanističnega planiranja je "izposojeno" iz organizacijske teorije, ki je bila tako značilna za industrijsko dobo. (Čaldarović:1985, 32 274)

5 Na tem mestu bi morali seveda tematizirati sam pojem racionalnosti oz. razpravljati npr. o "racionalnosti neracionalnega delovanja" oz. o "neracionalnosti racionalnega delovanja", kar je vse odvisno od konkretnih razmer v katerih poteka določeno ravnanje. Zaenkrat se zadovoljimo z ugotovitvijo, da je tudi neformalno (substancialno) delovanje z določenega širšega vidika racionalno delovanje.

Postavlja se torej vprašanje, v kakšnem odnosu je delovanje, ki temelji na substancialni racionalnosti, do delovanja, utemeljenega na funkcionalni racionalnosti. Ali gre pri tem za izključnost, neodvisnost ali pa mogoče za dopolnjevanje? Z razvojem vidika pa se zastavlja vprašanje, ali je funkcionalna racionalnost "zadnja, najvišja stopnja", v razvoju družbenega delovanja, ali gre skratka za suksivnost ali pa je to zgolj videz, ki se v najnovejšem času hitro spreminja?

V tako zastavljeni razpravi je težko govoriti o čistih tipih, zato se bomo zaenkrat zadovoljili z razlikovanjem med kompleksnim visoko formalno institucionalnim delovanjem, ki ga bomo na kratko imenovali kar formalno delovanje, in nizko formaliziranim (ne)institucionalnim delovanjem, krajše rečeno neformalnim delovanjem. Če bi namreč poskušali natančno razmejiti med eno in drugo vrsto delovanja, bi se znašli v velikih težavah, iz katerih bi nam pomagala le striktno legalistična logika, ki razvršča načine delovanja po administrativno določenih kriterijih. S tem pa bi zgrešili eno bistvenih poant razprave, ki je prav v poudarjanju večje oz. manjše prehodnosti med obema področjema. Iz gornje razprave je tudi jasno, da sta pojma formalizacija in institucionalizacija v določeni meri sinonima. Lahko bi rekli, da so institucije oz. institucionalno delovanje konkreten rezultat procesa formalizacije. Ko se določena oblika (forma) ravnanja razširi in habitualizira (Pusić: 1989, 139), postane tudi obvezujoča, kar pomeni, da postane določena forma delovanja sankcionirana.⁶ Drugi (neformalni) načini so ali izrinjeni na rob (tj. marginalizirani) ali pa celo negativno sankcionirani, tj. nelegalni. Skratka, neka konkretna oblika delovanja postane model oz. kalup (Pusić: 1989, 183) za določeno vrsto delovanja. Tako "modelirano" delovanje je obvezno ali vsaj zaželeno, odvisno od vrste normativne podpore. Institucija je torej določena konkretna oblika ravnanja, kjer je splošnejši postopek formalizacije prišel do (začasnega) konca. Sociološko razlikovanje med formalnimi in neformalnimi institucijami bi s tega vidika lahko označili kot dve stopnji v procesu formalizacije družbenega dogajanja. Neformalne institucije se torej razlikujejo do formalnih zgolj po obsegu in detaljnosti formalizacije in ustrezno tudi po stopnji zaščite oz. sankcioniranja. Celotnega spektra družbenega delovanja pa ni mogoče jasno razmejiti. To omogoči šele arbitrarna pozicija države, ki uvede razločevanje s sistemom sankcij. Kršitev formalnih institucionalnih pravil ima načeloma težje posledice za kršilca kot pa neupoštevanje neformalnih načinov institucionalnega delovanja. Za nadaljnjo razpravo sta pomembna dva poudarka:

- a) splošnost procesa formalizacije in
- b) konkretnost institucionalno določenega ravnanja.

6 iddene npr. procesa formalizacije in habitualizacije v družbi primerja s konstituiranjem knjižnega jezika, tj. ene kodificirane forme iz množice nestandardiziranih govornih praks. (Giddens 1989, 146/7)

Če se vrnemo k Mannheimovemu razlikovanju med substancialno racionalnostjo in funkcionalno racionalnostjo, lahko ugotovimo, da **neformalne institucije ustrezajo substancialni racionalnosti, formalne institucije pa funkcionalni racionalnosti.**

Visoko institucionalizirano in organizirano, tj. funkcionalno racionalno delovanje je pogoj nastanka, istočasno pa tudi rezultat učinkovanja struktur moderne družbe. V tradicionalnem (progresivističnem) jeziku to pomeni, da je prav ta način delovanja omogočil velik napredek, ki so ga napravile moderne industrijske družbe v primerjavi s tradicionalnimi. S tem smo se seveda navezali na dialektično razpravo o "strukturah in delovanju", ki poteka že od samega konstituiranja sociologije.

Tu ne moremo mimo Giddensovega prispevka, ki poskuša združiti strukturno funkcionalistično paradigmo in akcijsko razvojno paradigmo. Bistvena je dopolnitev ideje o produkciji družbenega življenja z idejo o reprodukciji struktur (A. Giddens, 1989, 145). Razmerje med strukturo in delovanjem je ključno za razumevanje družbenih sprememb oz. družbenega razvoja. Delovanje, ki spreminja določeno družbeno strukturo, je tudi dejanje reprodukcije, ker jo s tem ohranja pri življenju (ibidem, 146). Skratka, določeno družbeno strukturo ohranjamo s tem, da jo spreminjamo.⁷ O strukturah, ki so "izven časa in prostora", lahko govorimo torej le pogojno. To nikakor ne pomeni, da nimajo svoje zgodovine ali evolucije, pač pa zgolj opozarja na to, da akterji pri svojem konstituiranju zadevajo na relativno trdne strukture (forme). Z vidika zunanjega opazovalca pa se ta proces kaže kot stalni proces "strukturiranja" (ibidem, 146, poud. D. K.).

2.1. Asimetričnost dveh sistemov

Poskus Giddensovega uravnoteženega obravnavanja "struktur in delovanja" lahko že štejemo med znamenja postmoderne dobe. Na empirični ravni pa imamo seveda še vedno opraviti z asimetrično dominacijo formalnih struktur. Mannheim je to asimetrijo utemeljil z nujnostjo širjenja formalne in ožjenja substancialne racionalnosti. Njegova teza, da je v visoko diferenciranih in strukturiranih, tj. razvitih (modernih) družbah obstoj formalne sfere pogoj za obstoj neformalne (Mannheim: 1940, 155), je nedvomno logična in konsistentna. Iz tega izhaja poudarjena velika pozornost, ki velja formalni institucionalni sferi modernih družb. S preprostim primerom iz vsakdanjega življenja (Mannheim 1940, 157) zelo nazorno pokaže na nujnost striktno formalizacije delovanja. Prometna situacija, zlasti v mestih, je takšna, da si je

7 Koncept reprodukcije ni nič bolj posebej povezan s proučevanjem družbene "trdnosti" kakor s proučevanjem družbene "spremembe". Nasprotno, pomaga nam, da preidemo delitev med "statiko" in "dinamiko" tako značilnima za funkcionalizem od Comta do današnjih dni. (Giddens, 146/7)

nemogoče predstavljati odvijanje prometa brez striktno formaliziranih pravil delovanja. Morala tega preprostega zdravorazumsko ugotovljenega dejstva pa je sociološko zelo pomembna. V razmerah visoke gostote dogodkov (velikega števila dogodkov na enoto časa in prostora) so strogo formalizirana vnaprej določena pravila delovanja edina možnost. Brez tega mehanizma se intenziven promet sploh ne bi mogel odvijati. Le v razmerah, ko bi bil promet tako redek in počasen, da bi se lahko akterji sproti dogovarjali⁸ o vsaki konkretni situaciji, bi striktno formalna regulacija dogajanja ne bila potrebna. Zveza je torej zelo jasna. To prometno izkušnjo lahko skoraj v celoti posplošimo na razmere za delovanje v urbanem prostoru. Na tej osnovi lahko zagovarjamo nujnost visoko formaliziranega delovanja v urbanem prostoru, katerega bistvena značilnost je intenzivna "integracija raznovrstnosti" (Teune/Mlinar, 1978/164). Tako se lahko povsem strinjamo z Mannheimom: relativno svobodno individualno delovanje v razmerah velike intenzivnosti dogodkov omogočajo šele striktno formalizirana pravila delovanja. Zaradi tega ne preseneča velika pozornost, ki jo različne prostorske discipline namenjajo formalno institucionalni praksi prostorskega delovanja. Ta pozornost je upravičena toliko časa, dokler ne prestopi praga in začčenja obravnavati neformalno delovanje kot motnjo, ki jo je treba odstraniti⁹.

Glavna pomanjkljivost takšnega ozkega pristopa je v tem, da na ta način ni mogoče pojasnjevati samega procesa strukturiranja oz. formaliziranja. Iz raziskovalnega obzorja nam uide družbena dinamika.

8 Na tem mestu je primerno opozoriti na aktualno politično dimezijo te problematike. Nedvomno je razprava o formalizaciji, tj. nastajanju institucionalne strukture, prvorazredno vprašanje predvsem v prehodnih družbah t.i. postsocialističnih družbah. "V socialističnih deželah imajo politični sistemi v mnogo večji meri kot v kapitalističnih družbah manjšo kompleksnost kot njihovo okolje. (Beyme 1975/341). Jugoslovanski primer je še posebej specifičen zaradi samoupravnega projekta družbenega dogovarjanja, ki ga v skladu z gornjo razpravo lahko opredelimo tudi kot poskus odpravljanja delitve na substancialno in funkcionalno racionalnost z združitvijo obeh principov.

9 Nekateri si pri tem pomagajo z razločevanjem dveh vrst spontanosti:
a) ekstrinsočno, ki jo lahko toleriramo, in
b) intrinzično, ki je sistemsko moteča. (Sztompka P. 1981)

2.2. Komunikacijski odnos med formalnim in neformalnim sistemom

Teza, da je razvoj formalne sfere pogoj za obstoj neformalne, pomeni, da je med obema sferama določena pozitivna korelacijska povezava. S širitvijo formalno institucionalne sfere se širi tudi prostor za svobodno spontano delovanje.¹⁰ Po Mannheimu torej "stopnja svobode" napreduje vzporedno z razvojem in širitvijo formalno institucionalnih mehanizmov upravljanja družbe. Planiranje je takšna najvišja faza globalnega usmerjanja, ki omogoča, da so vsa družbena razmerja racionalno plansko urejena. Na ta način je izključeno "naključno" urejanje družbe (ibidem 152/154). Mannheim uvede razločevanje med t. i. inventivnim racionalnim planiranjem, ki je lastnost posameznikov v družbeni situaciji, in planskim mišljenjem, ki je sposobno predvideti tudi posledice individualno inventivnega delovanja. Dolgoročnost in usodnost tega razmišljanja je nedvomno izredna. Ključno pri vsem skupaj pa se zdi izključevanje "naključnosti" kot neplanske družbene kategorije. Lahko si predstavljamo, da je naključnost moteč element v planiranju, vendar pa si je še težje predstavljati družbo, "osvobojeno" naključnosti.

Na tej točki se pričinja naš zagovor neplanskega neformalnega izveninstitucionalnega delovanja. Teza o "nadrejenosti" funkcionalne racionalnosti in iz nje izvedenega delovanja je pomanjkljiva, če ne predpostavlja določene stopnje prehodnosti, tj. komunikacije med neformalno in formalno sfero. Ta komunikacija omogoči inovativno prehajanje "naključnosti" v trdne, rigidno določene postopke. Odsotnost te komunikacije pa dejansko povzroči, da postanejo strukture "trdne" forme "izven časa in prostora" (Giddens, 1989:146) in dejansko ne morejo imeti svoje "notranje zgodovine in evolucije", kar je seveda v nasprotju z Giddensovim razumevanjem "trdnosti" družbenih struktur.

10 Da bi razumeli ta učinek, moramo razmišljanje na osnovi "zero sum game" zamenjati s kalkulacijo "pozitiv sum game". Skratka: visoka stopnja formalizacije prometnega dogajanja omogoča hitrejši in gostejši promet.

Če je torej Mannheim (1940) s tezo o nujnosti obstoja formalne sfere, ki dejansko omogoča sfero neformalnosti, eden od utemeljiteljev planiranja, je kasnejša zgodovina pokazala, da je treba ustrezno pozornost posvetiti tudi neformalni sferi kot "negativu" planske racionalnosti, tj. tisti sferi, ki omogoča spontano inovativno razmišljanje. Odnos med formalnim in neformalnim je Mannheim "razrešil" z nujnostjo pospešenega oženja "naključnih" dogajanj v družbi z "regulacijsko intervencijo in zavestno kontrolo udeleženih sil", (ibidem, 155). Sedaj, ko se zdi, da je projekt popolnega zožanja naključnosti že "utopična preteklost", je treba dopolniti Mannheimovo trditev, da širitev sfere formalnosti omogoča istočasno tudi širitev sfere neformalnosti. To vzajemno podpiranje poteka samo do določene kritične točke, ko nadaljnje povečevanje formalizacije začanja zmanjševati sfero neformalnega, tj. področje spontanosti in naključnosti.¹¹ V nekem hipotetičnem "totalitarnem" sistemu bi to pomenilo popolno odmrtnje vsake inovativnosti oz. sprememb, kar bi sčasoma seveda povzročilo kolaps sistema. Če torej izhajamo iz enostranske (formalistične) predpostavke, da je vsaka naključnost moteč element, potem se takšnemu "totalitarnemu" razvoju skoraj ne moremo izogniti. Bistvena dopolnitev Mannheimja je torej predpostavka, da je obstoj določene neformalne neregulirane sfere nujen pogoj razvoja. Iz tega sledi, da ni prioriteto vprašanje zoževanje neformalne sfere, pač pa iskanje optimalne razmejitev med formalno in neformalno sfero. Mislim, da je zlasti za sociologijo problematika interpenetracije med neformalno in formalno sfero nadvse legitimno raziskovalno področje. To pa pomeni, da ni mogoče govoriti o neki stalni razmejitvi med dvema (komplementarnima) področjema, pač pa je ustrezneje raziskovati komunikacijo, tj. izmenjavo med neformalno in formalno sfero.

Možnosti, ki se odpirajo s tematizacijo komunikacijskega odnosa med formalno in neformalno sfero, so nedvomno perspektivne, vendar pa tudi na obči teoretski ravni šele anticipativne. Ko Luhmann (1986) obravnava autopoietičnost socialnih sistemov, na določen način izenačuje biološke in socialne sisteme.¹² Bistvena predpostavka tega izenačevanja pa je po Luhmannu prav komunikacijska relacija med odprtostjo in zaprtostjo socialnih sistemov. Ta komunikacijska sposobnost je značil-

11 Reševanje stanovanjske problematike v sedaj že bivših socialističnih sistemih je zelo zgovoren indikator tega omejevalnega učinkovanja previsoke institucionalne formalizacije. Kompleksen formalno institucionalen stanovanjski sistem je v precejšnji meri zaviral samopomoč na stanovanjskem področju. Namesto da bi bilo izhodišče dopolnjevanje formalnega in neformalnega sistema, je prihajalo do blokad, ki so bistveno zmanjševale učinkovit sicer relativno velikih sredstev usmerjenih v stanovanjski sektor. Visoko razvito neformalno stanovanjsko produkcijo v Jugoslaviji si lahko pojasnimo tudi kot spontano korekcijo nerealno zastavljenega formalno institucionalnega stanovanjskega sistema. (Več o tem v D. Kos, 1988)

12 Ta analogija ni preveč presenetljiva, če vemo, da sam koncept fukcije, kot ga uporabljajo družboslovci, temelji na analogiji med družbenim in organskim življenjem. (Boudon, 1980, 196)

nost tako bioloških kot socialnih sistemov. "Komunikacija je evolucijski potencial za dograditev sistemov, ki so sposobni vzdrževati (zaporo - prip. D. K.) v pogojih odprtosti (sistema) in odprtosti v pogojih zaprtosti (sistema)." Luhmann nakazuje, da je takšna konstrukcija "odprtosti zaprtega sistema" osnova za autopoietičnost, tj. samokonstrukcijo socialnih sistemov. Na tem mestu se zaradi pomanjkanja prostora ne moremo spuščati v razpravo, kaj naj bi to pomenilo na operacionalni ravni. Nakažemo pa lahko morebitno smer razmišljanja. Če je npr. zaprtost sistema značilna za visoko formaliziran institucionalni sistem, ki zaradi tega težko komunicira s svojo okolico, potem lahko predpostavimo, da je odprtost značilna za sistem, ki je sposoben komunicirati s svojim okoljem, tj. neformalnim sistemom, ne da bi bil pri tem ogrožen njegov obstoj. Po Luhmanu pa je prav tak komunikacijski odnos med formalnim in neformalnim sistemom osnova za reprodukcijo, tj. obstoj določenega sistema. Divergentni, izključujoči odnos med formalno in neformalno sfero je potemtakem dejansko nemogoče dalj časa vzdržati.¹³ Na tej osnovi je mogoče še bolj radikalno dopolniti Mannheima. Ni le obstoj formalne sfere pogoj za obstoj neformalne, pač pa velja tudi obratna zveza. Obstoj neformalne sfere je pogoj obstoja (reprodukcije) formalne sfere.

3.0. Inovacijski potencial neformalnega delovanja

Razprava o prostorski regulaciji družbenega dogajanja je zelo primerna za preverjanje teh teoretskih predpostavk. Verjetno v nobenem drugem "družbenem sektorju" institucionalna regulacija ni dosegla tako visoke stopnje "razvoja".¹⁴ Omenili smo tudi že glavni razlog, tj. veliko koncentracijo raznolikih aktivnosti na relativno omejenem urbanem prostoru, ki lahko obstajajo le ob visoko formalizirani regulaciji. Urejanje urbanega prostora je tako postala specializirana profesionalna dejavnost,

13 Na splošni ravni bi na ta način lahko pojasnili tudi nujnost propada socialističnih sistemov. Ti niso bili sposobni vzpostaviti komunikacijskega odnosa med formalno državno in neformalno civilno sfero.

14 Tega na jugoslovanskem primeru ni težko dokazati. Množica normativnih prostorskih aktov je tolikšna, da nastajajo težave že samo zaradi nepreglednosti večkrat prekrivajočih se predpisov. Tako je npr. B. Krstić naštel v Jugoslaviji 1045 zakonov, ki regulirajo področje gradbeništva, urejanja in varstva okolja. Samo v Sloveniji pa je zbirka obsegala 304 pravnih aktov. (L. Šturm, 1987). Omenili smo že tudi stanovanjsko področje, kjer je bila obsežna normativna regulacija v obratnem sorazmerju z učinkovitostjo. Glej o tem več v D. Kos (1988)

lahko bi rekli tudi tehnologija infrastrukturnega pomena. Tega statusa ji ni mogoče oporekati. Neizbežna nujnost te regulacije je postala del splošnega obnašanja v modernih družbah. Problem je le v tem, da specializirana tehnologija urejanja prostora ni porok dejanske urejenosti prostora. Bolj ali manj velika razlika med "regulativnim projektom" (obseg, način regulacije) in "dejansko prostorsko prakso" je obstoječe, vendar nikoli v celoti priznано dejstvo, ki ga ni mogoče zanikati. Lahko bi celo govorili o "nezavedni" potlačitvi te razlike, ki je zlasti opazna pri planerjih – praktiki. Razlaga, ki išče vzroke za ta razkorak v še vedno ne dovolj popolni regulativni (planski) tehnologiji, je seveda nezadostna.¹⁵ Kot smo poskušali nakazati zgoraj, je popolnoma jasno, da zgolj na tehnični ravni tega ni mogoče pojasniti. Sociologija je bila v neposredno urejanje prostora pritegnjena šele takrat, ko se je izkazalo, da tehnična regulacija prostora ni zadostna. Raziskala naj bi bele lise, tj. tista področja, ki so se izmaknila regulacijskim postopkom. V družbah z razvitimi, tj. diferenciranimi regulacijskimi mehanizmi, je bila vključena neposredno v institucionalno regulacijo. Postala je del sofisticiranega regulacijskega mehanizma. Na tak način je planiranje kot najbolj kompleksna visoko institucionalizirana regulacijska tehnologija pritegnilo relativno veliko raziskovalne energije. Ta raziskovalnoanalitični potencial je privedel celo do formiranja "sociologije planiranja" (Gantar:1990), tj. do nastanka discipline za raziskovanje družbenih pogojev za "minimalizacijo naključnosti" v prostoru. V kolikšni meri je bila sociologija planiranja zgolj tehnična disciplina, ki je izhajala iz asimetrične podpore formalni sferi, tj. raziskovanju, ki se je koncentri-

15 To seveda ne pomeni, da izboljševanje planiranja oz. regulativnih mehanizmov ne more prispevati k zmanjševanju tega razkoraka.

ralo zgolj na ožjo formalno racionalnost, puščamo tu odprto: Nedvomno se je ne da v celoti reducirati zgolj na to "tehnično" vlogo. Jasno je tudi, da je domet socioloških raziskovanj, katerih namen je izboljšava delovanja na osnovi funkcionalne racionalnosti, omejen in ne more bistveno prispevati k reduciranju razlike med projektom in prakso. Razlika, ki nastaja zaradi kolizije dveh načinov delovanja, tj. substancialno racionalnega delovanja in funkcionalno racionalnega delovanja, ostaja izven dometa te "sociološke tehnike".¹⁶ Nedvomno je kriza planiranja tesno povezana s krizo (državnega) intervencionizma na sploh oz. s krizo države kot institucije (Pusić: 89, 328), zaradi česar lahko pričakujemo še precej živahno razpravo. V ta kontekst spada tudi propad socialističnih sistemov, tj. polom najbolj "razvitega" državnega intervencionizma.¹⁷

3.3. Kohabitacija različnih regulacijskih tehnologij

Dosedanja razprava je privedla do predpostavke o nujnosti prehodnosti oz. nujni komunikaciji med formalno in neformalno sfero. Argumentacija je bila teoretično izvedena iz predpostavljenih razlik in omejitev dveh načinov delovanja. Ugotovili smo, da je kritična točka družbenega sistema napetost med obema sferama, tj. ustrez-

16 Debate o krizi planiranja, ki so bile do nedavnega še zelo živahne prav tako ne morejo razrešiti tega vprašanja dokler ne presežejo obravnave napak in pomanjkljivosti planiranja kot regulacijske tehnike. Eksplicitno tovrstno kritiko planiranja kot "proceduralne tehnike" npr. najdemo v prispevku M. J. Thomasa (1982). Čeprav na drugi strani lahko najdemo tudi zagovornike planiranja, ki zavračajo takšno kritiko, npr. P. Cooke (1983), pa se lahko strinjamo s Sandbergisom, da je potrebna planerska metateorija, tj. teorija o planiranju, ki analizira "predpogoje planiranja, značilnosti in posledice z mnogih zornih kotov" (Sandbergis: 1976, 19)

17 V dosednji razpravi o družbeni regulaciji sploh nismo omenili trga kot alternativo planski regulaciji. Glavni razlog je predpostavka, da vsaj v urbanizmu oz. v urbanističnem planiranju plan in trg nista v substitucijskem odnosu. Pri prostorski regulaciji si npr. popolne odsotnosti planiranja sploh ni mogoče predstavljati. Takšna prostorska regulacija sploh ne bi bila več urbanizem, ki se je konstituiral kot intervencionistično poseganje v stihijne prostorske tokove. Tržna regulacija ne more nadomestiti planske tudi zaradi tega, ker trg v prvi vrsti določa oz. ureja kvantitativna in le posredno tudi vsebinska razmerja. Pri urbanističnem planiranju pa gre predvsem za vsebinsko določanje dogajanja v prostoru. Z vidika razprave o razmerju med formalnim in neformalnim delovanjem v prostoru pa seveda tržno regulacijo obravnavamo kot formalizirano, tj. institucionalizirano uravnavanje določenega družbenega delovanja.

na funkcionalna razmejitev (delitev funkcij). Sčasoma se način zadovoljevanja konkretnih potreb spremeni. Tako se lahko zgodi, da imamo v določeni časovni točki dva različna, v določeni meri konkurenčna načina za uresničevanje iste funkcije (Gershuny: 1983, 14), in sicer enega v okviru formalnega institucionaliziranega sistema in drugega, "novega", v okviru t.i. neformalnega sistema. Kohabitacija različnih "produkcijskih" oz. regulacijskih načinov seveda ni nič novega. Kot je bilo že omenjeno, je imela zlasti v socialističnih sistemih neformalna sfera večjo kompleksnost kot formalna (Beyme: 1975, 341). Veliko je bilo napisanega o "ostankih" preteklosti v (socialistični) sedanjosti. Z vidika naše razprave so ti ostanki, ki so izrinjeni na obrobje v neformalno sfero, zanimivi zaradi tega, ker so lahko tudi zametki prihodnosti. Gershunyjeva analiza, ki jo bomo v nadaljevanju nekoliko podrobneje predstavili, je pomembna zaradi tega, ker k neformalnim aktivnostim pristopa neobremenjeno z vidika "dominantne regulacijske prakse". Gershuny utemeljuje to dejavnost na ekonomski kalkulabilni racionalnosti in s tem pokaže, kako lahko enakopravno obravnavanje neformalnih dejavnosti relativizira neki kompleksen, visoko formaliziran prostorski regulacijski mehanizem, oz. kako lahko marginalna, neformalna družbena praksa vpliva na sam "center" družbenega dogajanja.¹⁸

Sposobnost sprejemanja novosti oz. sprememb v formalno institucionalni sferi¹⁹ je po definiciji nižja kot v neformalni, zaradi česar se formalna sfera ne odziva dovolj hitro oz. ustrezno na spremembe v neformalni. To lahko privede do povečane napetosti med obema področjema oz. krize, v skrajnem primeru pa tudi do razpada določenega sistema. Gershuny označi spremembo načina zadovoljevanja neke potrebe (preskok iz formalne v neformalno sfero) kot družbeno inovacijo (str. 2). Tehnološke spremembe omogočajo številne socialne inovacije zlasti na področju terciarnega sektorja, tj. sektorja za proizvodnjo storitev. Na osnovi analize dosedanjih sprememb predvideva zadovoljevanja potreb iz formalne v neformalno sfero v naslednjih dejavnostih:

- a) gospodinjski servisi,
- b) kultura zabava,

18 Gershunyjeva analiza neformalnih aktivnosti seveda ni edina (gl. npr.: R. Pahl, 1984, Bulmer, 1987, Svetlik in sod., 1988, Kos, 1987) je pa pomembna zlasti zaradi tega, ker izhaja iz ekonomskih dejstev in ni "zgolj" teoretska konstrukcija.

19 Če formalno institucionalno sfero obravnavamo kot visoko integriran sistem, potem velja, da se stopnja produciranja variabilnosti (inovacij) v sistemu približuje ničli, ker odpor do "motečih" elementov z naraščanjem integracije narašča. (Teune, Mlinar: 1978, 83)

- c) transport,
- d) izobraževanje,
- e) zdravstvo (ibidem, 166).

Gershuny torej ugotavlja velike, predvideva pa še večje spremembe v sektorju "družbenih dejavnosti", sektorju, ki je paradigmatično visoko formaliziran oz. institucionaliziran. Ne zanima nas, ali njegove analize oz. predvidevanja kvantitativno povsem ustrezajo dejanskemu dogajanju na posameznih konkretnih področjih.²⁰ Pomemben je predvsem trend, ta pa je očiten. Vedno več storitev (servisov), pomembnih zlasti za družbeno reprodukcijo, je mogoče opraviti na individualni ravni,²¹ v okviru t.i. neformalne ekonomije oz. z neformalnim delom. Na tem mestu tudi ni toliko pomembna Gershunyjeva popolnoma ekonomska argumentacija tega transfera. Zanima nas zgolj učinek teh neformalnih aktivnosti na formalno sfero. Gershuny na ta način pojasnjuje krizo welfare state, tj. družbenih dejavnosti, ki s svojimi storitvami vedno težje konkurirajo bolj fleksibilni in produktivnejši, tj. cenejši neformalni sferi. Njegova analiza je tako nedvoumno pokazala omejitve, na katere naleti kompleksno institucionalizirano zadovoljevanje potreb. Zaradi nižje produktivnosti ta način na mnogih področjih ne more konkurirati bolj fleksibilni individualni oz. družinski/gospodinjski neformalni produkciji storitev (ibidem, str. 12/13). Posledice so dolgoročne. Družbene dejavnosti naj bi v prihodnje vedno manj proizvajale končne storitve, skrbela naj bi predvsem za ustrezno infrastrukturo. To razpravo lahko navežemo na obravnavano razlikovanje med funkcionalno (racionalno) organizacijo (družbene dejavnosti) in substancialno (racionalno delovanje). Gershuny prinaša zelo konkretno argumentacijo v podporo tezi o tendenčnem zmanjševanju pomena (ali bolje rečeno zmanjševanje obsega) delovanja v okviru nekega konkretnega normalnega institucionalnega sistema. Če je ta predpostavka točna, lahko iz nje izvedemo radikalno družbeno transformacijo oz. prestrukturiranje.

20 Kasneje so se pojavile nekatere korekcije njegovih predvidevanj. Glej zlasti R. Pahl (1984)

21 O individualizaciji glej več npr. v Mlinar (1990).

3.3 Sklep

Na koncu se moramo vprašati, kakšen pomen imajo te tendence za urejanje prostora? Ali to "servisno" infrastrukturno dejavnost, za katero je funkcionalna racionalnost "*conditio sine qua non*", zadevajo iste spremembe? Skratka, če se izrazimo v "tradicionalnem" jeziku, zanima nas, v kolikšni meri ti premiki od formalnega k neformalnemu zadevajo tudi način "produkcije" grajenega okolja. Pri poskusu odgovora na to vprašanje je treba upoštevati dva nivoja:

- a) makrostrukturiranje družbenega dogajanja v prostoru, tj. spreminjanje megastruktur, in
- b) mikro nivo, tj. nivo vsakdanjega življenja.²²

Ad a)

Če bo obveljala tendenca zniževanja ravni, na kateri je določeno zadovoljevanje potreb možno oz. optimalno (vsebinsko in stroškovno), potem bo to imelo zelo velike učinke na (de)koncentracijo prostorskih aktivnosti. To naj bi torej pomenilo, da prostorska koncentracija ni več nujno potreben pogoj za zadovoljevanje velikega števila potreb. Lokacija bo počasi izgubljala "komparativne" prednosti. Skratka, tako kot je avtomobil zmanjšal pomen lokacije ob železniški progi, tako bo samoprodukcija storitev zmanjševala pomen lokacije, kjer je (bila) ta storitev proizvedena. Poenostavljeno rečeno, ta učinek bo bistveno upočasnil tendenco k urbani koncentraciji, lahko pa bo povzročil tudi obratnosmerne tokove, tj. dekoncentracijo družbenih aktivnosti v prostoru. V določeni meri se to že dogaja. Ta tendenca bo imela seveda zelo velike posledice na vrsto drugih področjih, ki bi jih bilo treba predvideti in proučiti.

Ad b)

Na nivoju vsakodnevnega življenja ima deinstitucionalizacija oz. deformativizacija zadovoljevanja potreb prav tako zelo velike implikacije. Najbolj enostavno bi jih lahko opisali kot "domocentričnost". To pomeni, da naj bi se vedno več dejavnosti

22 Tu se seveda gibljemo v hipotetičnem prostoru, ki pa dobiva vedno bolj realne konture v mnogih razpravah, ki poskušajo analizirati "postsedanost". Navedli bi lahko veliko tovrstne literature, vendar naj omenimo le tekst A. Touraina "A Critical View of Modernity" predstavljen na 12. svetovnem sociološkem kongresu v Madridu kot paradigmatičen primer takšnega razmišljanja, oz. sistematični povzetek "posledic modernosti" z naznačenimi konturami postmodernizma v knjigi A. Giddensa "The Consequences of Modernity(1990).

odvijalo, ne da bi subjekt spreminjal lokacijo. Če nekoliko poenostavimo, lahko rečemo, da bo npr. monofunkcionalnost spalnih naselij, kjer se je lahko samo spalo, zamenjala polifunkcionalnost prostora. Coniranje, kot eden glavnih principov modernega urejanja prostora, bo zastarelo in nepotrebno. Kompleksne visoko institucionalizirane dejavnosti, ki so (bile) potrebne za produciranje določenih storitev se bodo razstavile oz. atomizirale.

Ti dve usmeritvi, ki hipotetično izhajata iz spremenjenega nivoja zadovoljevanja določenih potreb, imata torej lahko radikalne posledice za prostorsko organizacijo družbe. Iz tega nedvoumno sledi sklep, da bi moralo urejanje prostora in seveda tudi drugi regulacijski mehanizmi nadvse resno upoštevati to dogajanje. Sistem planiranja oz. regulacijske mehanizme bi bilo treba tako spremeniti, da bi bili sposobni planirati posledice takšnih inovacij. Jasno je torej, da komunikacijski odnos med formalno in neformalno sfero pomeni tudi obsežno transformacijo "tradicionalnih" regulacijskih mehanizmov. Nujnost redefinicije teh mehanizmov zelo ilustrativno potrjuje tudi legitimizacijska kriza formalno institucionalnega urejanja prostora.²³ Zgolj sprememba političnega sistema ni zadosten korak – potrebni so še drugi mehanizmi za vzpostavitev komunikacijske zveze med "subjektom in objektom" urejanja.

Viri

1. Beyme K. von, 1975, *Oenkonomie und Politik in Sozialismus*, Piper, Muenchen
2. Boudon Raymond, 1979, *Effets pervers et ordre social*, PUF, Paris
3. Boudon Raymond, 1980, *The Crisis in Sociology*, Columbia University Press, New York
4. Bulmer Martin, 1987, *The Social Basis of Community Care*, Allen & Unwin, Boston
5. Čaldarović Ognjen, 1985, *Urbana sociologija*, Globus, Zagreb
6. Cooke Philip, 1983, *Theories of Planning and Spatial Development*, Hutchinson, London
7. Gantar Pavel, 1984, *Urbanizem, družbeni konflikti, planiranje*, Krt, Ljubljana
8. Gantar Pavel, 1990, *Sociološka kritika teorij planiranja*, (doktorska disertacija) Sveučilište u Zagrebu
9. Gershuny Jonathan, 1983, *Social Innovation and the Division of Labour*, Oxford University Press

23 Glej več o tem v Gantar/Kos (1988).

10. Giddens Anthony, 1984, *The Constitution of Society*, Polity Press, Cambridge
11. Giddens Anthony, 1989, *Nova pravila sociološke metode*, SH, ŠKUC/FF, Ljubljana
12. Giddens Anthony, 1990, *The Consequences of Modernity*, Polity Press, Cambridge
13. Kos Drago, 1988, *Odnos med formalnimi in neformalnimi aktivnostmi v stanovanjskem sistemu*, (raz. por. FSPN) Ljubljana
14. Krstić Branislav, 1987, *Zakonodavstvo urbanizma, arhitekture, baštine, čovjekove sredine in prostornog uređenja*, Naučna knjiga, Beograd
15. Luhmann Nicklas, 1986, *The Autopoiesis of social systems*, v *Sociocybernetics*, ed. Geyer & Zouwen, Sage, Longon
16. Mannheim Karel, 1940, *Man and Society*, Routledge & Kegan Paul Ltd. London
17. Offe Claus, 1983, *Contradictions of the Welfare State*, ed. J. Keane, Hutchinson, London
18. Pahl Ray, 1983, *Structures and Processes of Urban Life*, Longman, London
19. Pahl Ray, 1984, *Division of Labour*, Basil Blackwell, Oxford
20. Paris Chris, 1982, *Critical Readings in Planning Theory*, Pergamon Press, Oxford
21. Pusić Eugen, 1989, *Društvena regulacija*, Globus, Zagreb
22. Sandbergis Aeke, 1976, *The Limits of Democratic Planning*, Liberfoerlag, Stocholm
23. Svetlik, Kos, Boh, Zrimšek, 1988, *Neformalno delo*, DE, Ljubljana
24. Sztompka Piotr, 1981, *The dialectics of Spontaneity and Planning in Sociological Theory*, v *Ulf Himmelstrand: Spontaneity and Planning in Social Development*, Sage, Beverly Hills
25. Šturm Lovro, 1982, *Sistematizacija pravnih predpisov o varstvu okolja in urejanju prostora*, (raziskovalno poročilo: URP - 11-5560) Ljubljana
26. Teune Henry, Zdravko Mlinar, 1978, *The Developmental Logic of Social Systems*, Sage, Beverly Hills, London